

Читателски практики в България 2018

Александър Къосев
Софийски университет
akiossev@gmail.com

Дарин Тенев
Софийски университет
darin.tenev@gmail.com

Как да четем читателя? Методологически инструмент за изследване на читателя в съвременната българска литература

Alexander Kiossev, Darin Tenev
University of Sofia

**How to read the reader?
Methodological tool for the study of the reader in contemporary
Bulgarian literature**

Summary

This paper develops a methodological framework to guide the efforts of a research team united by the task of investigating the reader in contemporary Bulgarian literature. For this purpose, we start from the receptive theory of Wolfgang Iser, but the authors develop, change and adapt this theory to the team's own goals. As a result, The Implicit Reader is seen as a textual program and normative instance in the texts, with which try to control and guide the behavior of their real readers. The categories of analysis with which this program can be approached and explored are grouped into three major groups: "repertoires", "strategies" and "communicative competences". They are further divided into finer operational sub-categories and tools, allowing shared methodologies of work between team members and comparability of research results.

Keywords: reading; reader; implicit reader; reading rate; expectations; control; guidance; interpretation; repertoires; strategies; competencies.

„Читателят в текста“¹ е екипно изследване, посветено на начина, по който съвременната българска литература изгражда образ на своя читател и прави опит да контролира и насочва читателското поведение на публиките. Не става дума непременно за конкретни адресати, за които авторът си е мислил съзнателно и целенасочено, нито за маркетингово определена таргет група от читатели-купувачи на книги, а за онова, което литературната теория нарича „имплицитен читател“.

Всеки текст избира за какво говори, а също и кое да каже, кое да премълчи, към какви места и събития да препрати, с какви наративни стратегии да си служи, с какъв език да разказва, какви жанрови модели да следва. Тези избори вече предполагат определен тип четене, способно да следва тяхната взаимна свързаност, т.е. те предполагат идеален читател, който да върши горната работа както трябва. Той трябва да има определен набор от компетентности - да попълва и да свързва, да е способен да се справя с празнотите и потенциалностите на текста, да прави необходимите връзки, да се ориентира в контекста, към който произведението отправя. Така „имплицитният читател“ се оказва конструктор на самия текст, нормативна инстанция: той „показва“ на реалното, емпирично същество с книга в ръка, как да чете максимално добре, ръководи го как успешно да отговаря на стимулите на текста, да схваща алюзиите, да уловя нюансите и да разбира намигванията; дава му образец как в края на краищата да извърши синтеза, които книгата очаква от него. Разбира се, това са норми на текста, които не съвпадат задължително с реалните практики на четене, нито с реалните читателски норми на различни групи от четящи.

¹ Изследването „Читателят в текста“ е част от рамковия изследователски проект ЧИТАТЕЛСКИ ПРАКТИКИ В БЪЛГАРИЯ 2018. Национален интердисциплинарен проект, изследващ състоянието на четенето и грамотностите в България, финансиран от ФНИ по договор: ДН20/1 от 11.12.2017.

Базова научна организация: Софийски университет „Св. Климент Охридски“. Ръководител: проф. Александър Кьосев.

За да можем да изследваме тази нормативна инстанция нашето изследване разработи специален методологически ключ, основаващ се на рецептивната теория на немския литературовед Волфганг Изер², но също така допълващ, променящ и доразработващ тази теория.

Най-важното в при това адаптиране на Изер за български контекст беше прехода от абстрактно феноменологическа към културно-историческа и литературно-социологическа проблематика, в този смисъл приближихме Изер към Яус³. Нашето изследване се ориентира не към феноменологичната структурата на идеалното читателско съзнание, а към реални публикации, бъл-

² Понятието на Изер „имплицитен читател“ (Iser 1976) е категория, обозначаваща „системата от пред-ориентации“, поддържана от самия текст. Това е контролираща програма, вложена в творбата, която задава, опитва се да наложи на реалния читател своеобразна роля, която той трябва да приеме и следва, ако иска да чете „добре“ (предпоставката е, че какво е „добро“ четене се определя от самия текст). Целта на тази програма е да го ориентира, но едновременно с това да го контролира, давайки тласък на определени негови диспозиции и реакции, а също и отхвърля такива негови реакции, които „не се толерират“. С категорията „имплицитен читател“, Изер завършва започнатото в „Апелиращите структури на текста“ (Iser 1970) и „Актът на четенето“ (Iser 1972), в които се е занимавал с допълващата и актуализиращата роля на читателския акт спрямо „празнините“, негативностите и потенциалностите на текста, както и с темпоралния перспективизъм и особените синтези, които читателят постига в процеса на четене. Същественият принос на немския теоретик е, че не мисли текста като обект, а като „овъзможняваща структура“ - оприличава го на партитура, която читателят трябва да изсвири по продуктивен начин, но която контролира неговите свободи.

³ Посоката на това доработване на Изер, предприето от нашия екип, всъщност го сближава с направеното от неговия колега, Ханс-Роберт Яус. За нас беше важна не онази читателска активност, осъществявана в абстрактни идеационни актове на читателското съзнание, а тази, която се случва в реална културна и историческа среда, сред доминиращ и споделен между автор и читатели „хоризонт на очакванията“. Затова и нашия анализ не изследва темпорални и интенционални актове на чистото съзнание, а се занимава с културни кодове и репертоари, за които се предполага, че са споделени между много „съзнания“, в определена литературна среда, в случая в творческата и читателска среда на съвременната българска литература. От тук произтекоха въпроси за социологическата разпластеност на публиките, на литературното предлагане и търсене. Това наложи изследването да се насочи към различни типове творби и различни „стоки“ на литературния пазар, предназначени за различни потребители: т.е. на високи, популярни и медийни четива, които имат различна структура и предполагат различни кодове за разчитане

гарски и съвременни. И между книжните продукти, предназначени за тези различни публики бяха разграничени (със съзнание на цялата условност на това разграничение и множеството хибриди) три условни категории текстове от съвременната българска литературна продукция, с които решихме да работим.

Първата включваше произведения на „високата“ *литература*. Не се мъчихме теоретично да определим какво е „високо“, а подходихме с всекидневни, практически критерии: това са произведения с претенция за високо изкуство, забелязани от критиката, признати от четящата публика, номинирани и отличавани с награди, около които има дискусии и медиен шум, които имат теоретичен шанс някога да бъдат забелязани и дори включени в литературното обучение в училище и т.н. Втората визираще т.нар. *популярна литература*, където критерии са по-скоро обръщането към широка читателска аудитория и масов вкус, продаваемостта, лесната жанрова разпознаваемост (тук попадат криминални, научно-фантастични, любовни, исторически романи, трилъри, разкази на ужасите, фентъзи). Третата категория се състоеше от *медийни текстове*, при които водещото е бързата реакция на определени новини и медията, осигуряваща комуникативната рамка за възприятието им. Бяха подбрани по седем текста във всяка от категориите, така всеки от членовете на екипа беше натоварен със задачата да анализира по три текста, всеки попадащ в една от избраните категории категория. Допълнително екипа се раздели по двойки, за да може да има поне по още един внимателен прочит на резултатите от анализите на всеки от изследователите.

Изследователската задача беше да се проследи как текстовете от всяка една от тези групи градят образа на своя читател и как се опитват да управляват читателското му поведение, какво самите текстове очакват като „добро четене“. Сравнявайки различните анализи на индивидуални случаи, се надявахме да можем да кажем нещо за общи процеси, протичащи в българската литература, разбираана като комуникативна цялост от автори, текстове и публики.

Съгласно колективно разработения методологически ключ изследователите трябваше да следят за три основни проблемни полета: (1) начина, по който текстовете работят с извънтекстовата реалност; (2) начина, по който е изградена вътрешнотекстовата свързаност; (3) начина, по който изискват комуникативни умения за разпознаване на кодове и на комуникативна рамка (жанр, език и др.).

При първата група от проблеми беше важно да се изследва кога произведенията виждат за нужно да *обяснят* някоя реалия (географска, историческа или друга) и кога я *предпоставят като позната и ясна*, и кога, в други случаи очакват тя да е непозната или изискваща от четящия определени знания. В тази връзка беше въведено понятието „**Репертоар**“, за което приехме, че е означава привнесени от набор от извънтекстовата реалност елементи, към които има или експлицитни препратки, или се разчита на подразбиране и фоновни знания у читателя. Приехме да разграничават два вида репертоари: **континууми** (множества, свързани с пространство, време, обхватна среда) и **репертоари на единичното** (знания и подробности, свързани с конкретни факти, процеси, единични феномени и пр.). Беше указано още, че има прости репертоари, а има и такива, които са сложни и хетерогенни, дори в тяхната собствена структура са възможни културни и социални конфликти, йерархии и пр.

За втората група от проблеми водещото беше усилието да се види какви читателски способности и компетентности са предположени от текстовете. Т.е. тук не става дума за знания, а за умения, които позволяват на читателя да прави компетентно едно или друго в процеса на четене. Например да проследи как се разгръща повествованието - линейно или нелинейно, проспективно или ретроспективно, последователно или фрагментарно и т.н. Друг вид компетентност беше свързана с това доколко текстовете предполагат, че читателят може да се справи със сложни кодове на композицията на текста - дали е в състояние да проследи различни типове смислови връзки в текста, които не принадлежат на историята или разказа – например различни сходства, контрасти, алюзии, съпоставяния, подреждания, които могат да оперират в близко тестове пространство, но могат да

бъдат дистантни, проспективни, ретроспективни и пр.). Тук попадат и компетентностите на читателя свързани с фокалността и игрите на гледните точки: доколко той е способен са се справи с переспективистките игри на текста, какви фокални компетентности очакват от него творбите?

Следващият вид компетентности, които текстовете могат да очакват от своите читатели, са в сферата на реториката. Доколко „имплицитният читател“ се смята за способен да разбира модалностите на езиковото въздействието, фигурите на речта, преносните употреби на думи и изрази, тематични и символни вериги, внезапните обрати? За кои метафори, сравнения, метонимии, евфемизми и т.н. текстът предполага, че са привични, а за кои – че ще бъдат нови и изненадващи за читателя, непривични, екзотични, скандални, затрудняващи го и изискващи обяснения? При какви обстоятелства се коментират допълнително трудните ефекти и тропи, за които има опасение, че читателят може да не ги разбере правилно?

Оттук може да се изведе следващия вид компетентности, които текстът може да предполага у читателя - наративните. Тук се условихме да следим как се изгражда и поддържа повествователната кохерентност, както и възможни похвати на нейното нарушаване (по-свободните и фрагментарни, не съвсем кохерентни текстове изискват по-компетентен читател и обратно по експлицитно кохерентни текстове очакват по-елементарен читател). Кое за творбата е допустимо да се пропусне или прескочи по подразбиране, без да обърка читателя? Къде трябва да има ретардация и дълго обясняване и пр., кога се очаква читателят сам да разбере нарушаващи хронологията обърквания? Всъщност това отново е форма на *обяснителността*: доколко експлицирани или имплицирани са наративни връзки, как се предполага че читателят ще се справи с типовете протичане на времето, с характера на причинно-следствените връзки, изобразени в текста, с модалните, референциалните и кореференциалните връзки? Какви са споделените конвенции между текст и читател за отнасяне между разказа и разказаното (историята), които се смятат за нормални, „лесни“? И кои за „трудни“?

Не на последно място тук изследвахме очакванията на текста за компетентности на читателя, свързани с естетическите модалности. Какви форми и кодове на трагичното, комичното, на

сатиричното или ироничното се предполага, че читателят владее? Кога, например, текстът очаква той да се смее и кога - че ще му бъде тъжно или безразлично; кое според текста трябва да събуди неговото съчувствие? Особено ключов индикатор на отношението текст – читател е смехът - за изследването той е индикатор на онова, което една култура обозначава за „нормално“ и кое за изключение. За изключенията имплицитният читател, т.е. програмата на текста, предлага на реалния реакцията смях-санкция, а ако той не се смее, то текстът се проваля. За текстовата програма „имплицитен читател“ е ключово за „инстанцията на нормалността“, защото така творбата налага своята картина на света като обичайна норма на емпиричния читател, а ако той не я приеме амбицията на текста е обречена). Същото важи и за всички гранични и трансгресивни похвати, на текста, предизвикващи не само смях, а погнуса, срам, отвращение, морално възмущение, или пък позитивни реакции – възнение, вдъхновение, патос пр.

Във връзка третата група от проблеми, комуникативни компетенции, се съгласихме, че те стоят косо и могат да бъдат открити във всички останали. При репертоарите те отправят към съществуващи жанрови норми като комуникативни кодове, от които знанията за факти и реалии са трудно отделими. Стратегиите от своя страна включват реторически, фигуративни и наративни кодове – т.е. форми на комуникация, които читателят трябва да владее. Тук основната задача на програмата, „имплицитен читател“ е осигуряването на специфична цялостна комуникативна рамка, за която се предполага, е споделена между текст и читател. За да навлязат в нейната цялостност изследователите трябваше да следят за:

Езикова компетентност. Текстът обикновено е написан на български език (макар че вече се появяват произведения на българската емигрантска литература, които ползват други езици) и това предполага една естествена публика, владееща този език като майчин. Тук в текстовете трябва да се изследва как боравят със спектъра на употребите на българския език, а също доколко допускат употреби на чужди езици и превеждат ли ги на читателя. На второ място беше посочено да се следи един друг спектър: компетентностите по отношение на стилове, жаргони, диалекти, на социо- и идиолекти, на споделени репертоари от кли-

шета, универсални крилати фрази, сентенции, лафове, пословици и пр. Тук могат да бъдат прибавено и очакваното владение на други не езикови, а културни кодове и тогава комуникативните компетентности съвпадат с наративните, реторичните, естетическите, с определени специализирани лексикони от понятия и похвати и пр. Към широкия спектър от културни кодове спада и един особено важен:

Жанровата компетентност. Какъв обем от жанрови знания, „правила на играта“, конвенции и навици текстът предполага у читателя? Как актуализира „жанровата памет“? Кой нива на жанровите конвенции владее, кои не, кои текстът смята за трудни, кои – за елементарни и масови?

В културна и литературна компетентност влиза от своя страна владението на определен тип репертоари, позволяващо идентифицирането на цитати, алюзии, препратки, реминисценции, стилизации и пародии и всевъзможни други интертекстуални препратки, които текстът предполага, че читателят ще разпознае.

* * *

Към предположените задължителни комуникационни компетентности, се налагаше да се добави и едно особен синтез на читателските свободи, което нарекохме **интерпретативна амплитуда**. Доколко текстовете дават и/или ограничават свободата на читателя, да чете по различни начини, не винаги следвайки програмата? Опитват ли се непременно и винаги да го „вкарат в правия път“, съществуват ли „силни“ текстови сигнали и указания, които да го насочват и контролират, да го санкционират, когато бърка или прави читателски своеволия? Или, напротив, текстовете са построени като свободни партитури, нуждаещи се активно въображение и читателска свобода, за да разгърнат пълния си потенциал? Тук единият полюс е този на „тоталитарния“ текст, който изцяло иска да контролира четенето, а другия на „анархистичния“, който позволява на читателя изключително широк набор от свободи и интерпретативни възможности.

В настоящия брой на „Литературна мисъл“ публикуваме само извадка от нашите изследвания, няколко конкретни ана-

лиза. Предвижда се в скоро време да излезе сборник, който да обхване всички и да представи и обобщените резултати на изследователския проект.

Използвана литература

- Изер, В. (2003) Рецептивната теория. В: *Четенето в епохата на медиите, компютри и интернет*. София: Фигура, с. 27–45. [Izer, V. (2003) Retseptivnata teoriya. V: Cheteneto v epochata na medii, kompyutri i internet. Sofiya: Figura, s. 27–45.]
- Ковачев, О. Къосев, Ал. (съст.) *Четенето в епохата на медиите, компютри и интернет*. Огнян Ковачев и Александър Къосев, София, Фигура 2003. [Kovachev, O. Kyosev, Al. sast. Cheteneto v epochata na medii, kompyutri i internet. Ognyan Kovachev i Aleksandar Kyosev, Sofiya, Figura 2003.]
- Къосев, Ал *Караниците около четенето (Научни дискусии, публични дебати и институционални конфликти около природата и състоянието на четенето 1960-2012 г.)*. София: Сиела, 2013. [Kyosev, Al Karanitsite okolo cheteneto (Nauchni diskusii, publichni debati i institutsionalni konflikti okolo prirodata i sastoyanieto na cheteneto 1960-2012 g.). Sofiya: Siela, 2013.]
- Яус, Х-Р. *Historia calamitatum et fortunarum mearum: или смяната на парадигмите в литературознанието*. В: *Исторически опит и литературна херменевтика*. Ангел Ангелов (съст.), София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, 1998, с. 7–26. [Yaus, H-R. Historia calamitatum et fortunarum mearum: ili smyanata na paradigmite v literaturoznaniето. V: Istoricheski opit i literaturna hermenevtika. Angel Angelov (sast.), Sofiya: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski”, 1998, s. 7–26.]
- Яус, Х-Р. *Литературната история като провокация на литературната теория*. В: *Исторически опит и литературна херменевтика*. Ангел Ангелов (съст.), София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, 1998, с. 27–87. [Yaus, H-R. Literaturnata istoriya kato provokatsiya na literaturnata teoriya. V: Istoricheski opit i literaturna hermenevtika. Angel Angelov (sast.), Sofiya: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski”, 1998, s. 27–87.]

Яус, Х-Р. Поетичният текст в смяната на хоризонтите на разбирането. В: *Исторически опит и литературна херменевтика*. Ангел Ангелов (съст.), София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1998, с. 210–258. [Yaus, H-R. Poetichniyat tekst v smyanata na horizontite na razbiraneto. V: *Istoricheski opit i literaturna hermenevtika*. Angel Angelov (sast.), Sofiya: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 1998, s., 210–258.]

Iser, W. *Die Appellstruktur der Texte. Unbestimmtheit als Wirkungsbedingung literarischer Prosa*. Konstanz 1970.

Iser, W. *Der implizite Leser*. München: Wilhelm Fink, 1972.

Iser, W. *Der Akt des Lesens. Theorie ästhetischer Wirkung* München: Wilhelm Fink. 1994.

Iser, W. *The Fictive and the Imaginary. Charting Literary Anthropology*. Baltimore: The Johns Hopkins Univ. Press, 1993.

Kiossev, Al. Virtual Communities Vs Imagined Communities: Twenty Years Later, - *Пирон*, бр.21, 2021.